УДК 94(477):[338.432:336.77]"1851/1920"](045)

https://doi.org/10.52058/2786-6300-2025-1(31)-1271-1280

Священко Зінаїда Василівна доктор історичних наук, професор, професор кафедри всесвітньої історії та методик навчання, Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини, м. Умань, https://orcid.org/0000-0001-5845-3115

Шамрай Олександр Григорович кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри всесвітньої історії та методик навчання, Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини, м. Умань

Никитенко Вікторія Вікторівна аспірантка, Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини, м. Умань, https://orcid.org/0000-0002-7895-0896

РОЛЬ МЕЛІОРАТИВНОГО КРЕДИТУ В СТАНОВЛЕННІ КАПІТАЛІСТИЧНОГО СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОГО ВИРОБНИЦТВА В СЕРЕДНІЙ НАДДНІПРЯНЩИНІ (ДР. ПОЛ. XIX – ПОЧ. XX СТ.)

Анотація. Стаття присвячена аналізу ролі меліоративного кредиту в трансформації сільськогосподарського виробництва Середньої Наддніпрянщини другої половини XIX – початку XX ст. Досліджено механізми його функціонування, визначено його вплив на поширення капіталістичних відносин у сільському господарстві регіону, а також оцінено соціально-економічні наслідки його використання для розвитку аграрного сектору. Охарактеризовано роль меліоративного кредиту, який носив суто цільовий характер, в становленні капіталістичного сільськогосподарського виробництва на українських землях.

Вказано на те, що в роки Столипінської аграрної реформи укладення меліоративних кредитів виявилося важливим інструментом для покращення умов господарювання українського селянства. Визначено як беззаперечну важливість, й недоліки реалізації існуючих меліоративних кредитів. Встановлено, що меліоративний кредит навіть у тому виді, в якому він існував, мав значний позитивний економічний ефект, оскільки давав можливість господарям правильно організувати виробництво, підвищити врожайність, змінити умови праці.

Вказано, що уряд об’єднав меліоративне законодавство з основними аспектами реформування сільського господарства, зокрема введенням положень

про меліоративні з'їзди, що координували роботу у цій сфері і забезпечували об'єднання зусиль державних і громадських структур. Доведено, що розвиток системи меліоративного кредиту відображав складні трансформації у сільському господарстві і боротьбу між різними інтересами і класами, що впливали на імперську економічну політику в XIX – на поч. XX ст.

Ключові слова: меліоративний кредит, сільськогосподарське виробництво, капіталістичні відносини, пореформений період, Середня Наддніпрянщина, аграрна модернізація.

Svyaschenko Zinaida Vasylivna Dr. Habil. (History), Professor of world history and methods of teaching, Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University, Uman, https://orcid.org/0000-0001-5845-3115

Shamrai Oleksandr Hryhorovych PhD (History), Associate Professor of world history and methods of teaching, Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University, Uman

Nykytenko Viktoriia Viktorivna graduate student of the Department of History of Ukraine, Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University, Uman, https://orcid.org/0000-0002-7895-0896

THE ROLE OF AMELIORATIVE CREDIT IN THE FORMATION OF CAPITALIST AGRICULTURAL PRODUCTION IN THE MIDDLE DNIEPR REGION (Late 19th – Early 20th Centuries)

Abstract. The article is devoted to the analysis of the role of amelioration credit in the transformation of agricultural production in the Middle Dniepr region in the second half of the 19th–early 20th centuries. The mechanisms of its functioning are studied, its influence on the spread of capitalist relations in the region's agriculture is determined, and the socio-economic consequences of its use for the development of the agricultural sector are assessed. The role of amelioration credit, which was purely targeted in nature, in the formation of capitalist agricultural production on Ukrainian lands is characterized. It is indicated that during the years of the Stolypin agrarian reform, the conclusion of meliorative loans turned out to be an important tool for improving the economic conditions of the Ukrainian peasantry. Both the undeniable importance and the shortcomings of the implementation of existing meliorative loans are determined. It is established that the meliorative loan, even in the form in which it existed, had a significant positive economic effect since it enabled farmers to properly organise production, increase productivity, and change working conditions. It is indicated that the government combined meliorative legislation with the main aspects

of agricultural reform, in particular, by introducing provisions on meliorative congresses that coordinated work in this area and ensured the unification of the efforts of state and public structures. It is proved that the development of the meliorative loan system reflected complex transformations in agriculture and the struggle between different interests and classes that influenced imperial economic policy in the 19th and early 20th centuries.

Keywords: reclamation loan, agricultural production, capitalist relations, post-reform period, Middle Dniepr region, agrarian modernisation.

Постановка проблеми. Проблема меліоративного кредиту полягає у його важливій ролі в модернізації сільського господарства, зокрема в умовах Середньої Наддніпрянщини другої половини XIX – початку XX ст. Недостатньо вивченою залишається організаційна структура установ, які забезпечували доступ до такого кредитування, його економічні та соціальні наслідки, а також специфічні регіональні особливості впровадження меліоративного кредиту як інструменту капіталізації аграрного сектору. Також є необхідність оцінки ступеня впливу меліоративного кредиту на перехід від традиційних до ринкових форм сільськогосподарського виробництва, що дозволить краще зрозуміти механізми формування капіталістичних відносин у цій сфері. В умовах сучасної економіки це також надає можливість порівняти історичні форми аграрного кредитування з сучасними підходами до підтримки сільського господарства.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Сучасна вітчизняна історіографія характеризується постійністю наукового вивчення соціально-економічних процесів в українському аграрному секторі пореформеної доби. Українські дослідники формують в науковому просторі якісно нові підходи до вивчення системи дрібного сільськогосподарського кредитування в Середній Наддніпрянщині в др. пол. XIX – на поч. XX ст. Різних аспектів забезпечення меліоративного кредиту побіжно торкаються у своїх напрацюваннях Д. Селіхов [1], В. Зайченко, В. Попов [2], О. Краснікова [3]. Проблеми використання меліоративного кредиту у сільськогосподарському виробництві в добу капіталістичної модернізації України кінця XIX – початку XX ст. досліджує І. Лантух [4]. Проте на сьогодні тематика, заявлена в даній науковій розвідці, залишається недостатньо висвітленою, тому стаття спрямована на заповнення цієї прогалини в історичній науці.

Мета статті: проаналізувати роль меліоративного кредиту в трансформації сільськогосподарського виробництва Середньої Наддніпрянщини другої половини XIX – початку XX ст.

Виклад основного матеріалу. Обстановка, яка склалася в перше десятиліття впровадження реформ Олександра II, виявилася не дуже сприятливою для росту зацікавленості як сільськогосподарських виробників, так і влади в

широкомасштабному застосуванні меліорацій. Поміщики, отримавши досить великі викупні платежі, виходячи із суто меркантильних міркувань, не поспішали використовувати їх на покращення своїх угідь, а селяни в процесі мобілізації земельних ресурсів, викупляючи землю, були позбавлені можливості виділити кошти на сільськогосподарські покращення. Відразу ж після розподілу землі проблема якості останньої хоч і хвилювала господарів, проте ще не була критичною. Лише згодом, коли приріст населення став відчутно впливати на землезабезпечення дрібних селянських господарств, необхідність термінового вирішення питання про покращення ґрунтів стала на повістку денну. Внаслідок сімейних переділів значна частина господарств стали малоземельними і фактично опинилися в умовах, коли з власного наділу не те-що неможливо було отримати прибутку, а неможливо було забезпечити мінімальне прохарчування своєї власної родини.

Втім, ще задовго до реформи 1861 р. створювалися місцеві меліоративні фонди. В пореформений час виникли земські меліоративні фонди. Окремі з дореформених фондів не зникли і після реформи продовжували обслуговувати сільськогосподарських виробників. Як бачимо, потребу негайних змін в сільськогосподарському виробництві визнавали в офіційних колах ще і в дореформені часи, про неї говорили, писали, звітували і після реформи. Поодинокі приклади державних програм не дали суттєвих результатів і залишилися на рівні хороших починань. Реформа 1861 р. була сама по собі тим фактором, що викликав потрясіння в сфері сільського господарства. Адже поміщицькі господарства втрачали свій звичний темп розвитку, а селянські ще не пристосувались до нового статусу – це тягло за собою труднощі, які супроводжувалися нестачею коштів. Іноді господарства не те що не могли отримувати бажані прибутки, а і взагалі були збитковими. У 1860-ті рр. вся увага уряду була прикута до питання втілення реформи, а саме питання сільськогосподарських покращень пущене на самоплив.

Сфера використання меліоративних позик була надзвичайно різноманітною: розвиток садівництва і заготівля сухофруктів; насадження лісів у степових і піщаних регіонах; вирощування технічних культур; надання позик на бджільництво; створення пунктів для розведення великої рогатої худоби, коней або тонкорунних овець; заселення незайманих територій; облаштування канав і колодязів [5, с. 97-101].

Щодо загальноімперського меліоративного закону, перше звернення до цього питання відбулося у 1888 році на засіданнях височайше затвердженої комісії, призначеної для розгляду причин зниження цін на зернові культури. У лютому 1891 року відбулося перше засідання цієї комісії, на якому було розроблено проєкт майбутнього загальноімперського меліоративного закону. Для ухвалення остаточної редакції закону було вирішено провести обговорення

на засіданнях спеціально скликаної наради, що включала представників державних установ, вчених і громадських діячів з різних регіонів імперії. Після довгих дискусій щодо практичного застосування ідей меліоративного кредиту нарада вирішила, що відповідні позички мають бути надані на: земельні поліпшення і посадки, зрошувальні та осушувальні роботи, розведення фруктових і виноробних сортів, насадження лісів і лісові розчистки, створення штучних луків і т. п.; будівництво сільськогосподарських приміщень; поліпшення робочої худоби та сільськогосподарських знарядь праці; облаштування фабрик, заводів і майстерень сільськогосподарського профілю; облаштування загальної організації сільського господарства: хуторів, ведення самостійного господарства замість орендного і т. д. Ці принципи були закладені в основу Закону від 6 травня 1896 року під назвою «Про позики на сільськогосподарські поліпшення» [6, № 12892].

Трирічний період застосування закону від 6 травня 1896 року показав деякі недоліки, які було необхідно усунути для покращення практичної роботи у меліоративній сфері. Упродовж 1897 – 1900 років було видано лише 116 позик на загальну суму 349 тис. рублів, що значно не відповідало реальним потребам сільського господарства країни. Відповідно до цього, Міністерство землеробства звернулося до Державної Ради із пропозицією переглянути «Тимчасові правила» 1896 року з метою розширення сфери застосування меліоративного кредиту і, можливо, децентралізувати процес видачі такого кредиту.

У результаті 29 травня 1900 року був прийнятий новий закон про кредит на сільськогосподарські поліпшення. Основними нововведеннями стали додаткові предмети кредитування: лісорозведення; розчистка незручних земель; облаштування хутірських господарств під час розселення селян; будівництво хлібних комор, дворів для утримання худоби, стаєнь, сушарок і т.п.; пристрої для переробки сільськогосподарських продуктів, крупорушок та лісотехнічне виробництво; приміщення для утримання племінної худоби [6, № 18695]. Особлива увага приділялася різноманітним аспектам поліпшення сільськогосподарських угідь. Закон також враховував конкретні потреби господарств, які отримували позики. Цей закон став важливим кроком у розвитку меліоративного кредиту в Російській імперії, розширив сферу його застосування і поліпшив умови доступу до кредиту для сільськогосподарських потреб.

У наступному етапі унормування процесу видачі позик для поліпшення сільського господарства ключове значення мав закон від 20 травня 1902 року під назвою «Про облаштування канав та інших водопровідних споруд на чужих землях для осушення, зрошення чи обводнення». Цей закон вніс значні зміни у роботу гідротехнічних установ, регулюючи порядок виконання осушувальних, зрошувальних та обводнювальних робіт на території європейської частини імперії [6, № 14837].

Також у 1902 році було схвалено інший закон (3 червня), який регулював порядок проведення таких робіт і встановлював обов'язок їх виконання на казенних, поміщицьких і селянських землях гідротехнічними чиновниками при відділі земельних поліпшень та місцевими управліннями Міністерства землеробства і державних маєтностей. Закон також передбачав стимулювання приватного підприємництва в цій галузі, надаючи перевагу виконанню робіт на поміщицьких землях перед казенними.

Додатково до цього закону, затвердженого високою Державною радою 5 травня 1903 року, був ухвалений принцип, згідно з яким всі роботи з вивчення і впровадження осушування, зрошення та обводнення сільськогосподарських угідь, що належали селянським громадам, включаючи складання проєктів і кошторисів, звільнялися від внесення відповідної плати до казначейства.

У 1909 році Д. Флексор, автор статті про меліоративне законодавство царської Росії кінця XIX – початку XX століття, правильно оцінив закон від 3 червня 1902 року разом із законом від 21 березня 1894 року як ключові законодавчі акти, які регулювали проведення меліоративних робіт в імперії на тривалий період [1, с. 119-120].

Проте багато теоретиків і практиків сільськогосподарського виробництва вважали, що існуюче меліоративне законодавство потребує подальшого вдосконалення і розширення застосування. Це питання обговорювалося на засіданнях місцевих комітетів у період з 1902 по 1903 роки в рамках програми «Особливої наради з потреб сільськогосподарської промисловості».

Місцеві комітети Наддніпрянської України, як і в інших губерніях європейської частини Російської імперії, зазначили, що меліоративний кредит має бути розглянутий як частина більшої стратегії боротьби з негативними природними умовами для сільського господарства. Це свідчило про потребу системного підходу до меліорації з урахуванням конкретних умов і потреб різних регіонів.

У висновках Особливої наради, яка відбулася у контексті розгляду проблем земельних поліпшень, виявився пункт, що відзначав потребу подальшого вдосконалення відповідного законодавства. Це свідчить про те, що існуючі норми і правила не в повній мірі відповідали потребам сільського господарства і вимагали модернізації [7, с. 41-46].

Місцеві комітети висловили численні побажання щодо прийняття нових законодавчих актів, спрямованих на регулювання процесів усунення природних перешкод для подальшого розвитку сільського господарства. Ці закони мали б охоплювати такі аспекти, як перетворення непридатних для сільськогосподарського використання земель на придатні, контроль над пісками та ярами, обов'язковість участі у меліоративних роботах загальнокорисного значення, заборону на випас худоби на схилах ярів та інші заходи для підтримки стійкості і продуктивності земель.

Отже, ініціативи Особливої наради та місцевих комітетів свідчили про потребу у системному підході до вирішення проблем земельних поліпшень і необхідності модернізації законодавства для досягнення цих цілей.

Особлива нарада, яка відбулася з метою обговорення проблем земельних поліпшень, акцентувала увагу на необхідності ухвалення відповідного законодавства, що враховувало більш ефективне управління та розвиток сільського господарства. Висновки наради включали ряд ключових ініціатив як свідчення потреби в системному підході до управління земельними ресурсами та важливість модернізації законодавства для забезпечення стійкого розвитку сільського господарства [8, с. 113-117]. Ідеї і рекомендації, висловлені на місцевих рівнях і узагальнені на Особливій нараді, отримали важливе підтвердження і підтримку на рівні Державної думи та Державної Ради, що свідчило про їхню актуальність і вагомість у суспільному контексті.

Професор З. Каценеленбаум досліджував стан кредитування меліоративних робіт і дійшов висновку, що ситуація в цьому секторі залишає бажати кращого. Його аналіз показав, що існуючі законодавчі акти не забезпечують ефективного функціонування системи кредитування меліоративних заходів. За даними професора Каценеленбаума, існували серйозні проблеми, які впливали на результативність меліоративних робіт. Ці проблеми включали нестачу фінансування, недостатню координацію між різними установами, складнощі у використанні і управлінні кредитними ресурсами для меліорації земель. Така ситуація свідчила про потребу в реформуванні та покращенні законодавчої бази, щоб забезпечити більш ефективне використання державних коштів і приватних інвестицій у меліоративні заходи [5, с. 16-18]. Отже, результати аналізу професора Каценеленбаума підтверджували необхідність подальших заходів з удосконалення законодавства та організаційних аспектів, що стосувались кредитування меліоративних робіт для покращення умов в сільському господарстві.

Не внесла особливих змін у процес кредитування державою меліоративних робіт і Столипінська аграрна реформа, адже у 1908 р., коли процес аграрних перетворень вже здійснювався повним ходом, на меліоративні потреби у вигляді кредитування безпосередніх сільськогосподарських товаровиробників з дозволених Головним управлінням землевпорядкування і землеробства 894 965 руб. було видано тільки 299 018 руб., або 33,41 %.

У губерніях Наддніпрянської України у період 1907 – 1909 років меліоративна діяльність була обмеженою і майже неіснуючою у порівнянні з іншими регіонами. Зокрема, за цей період не було здійснено будівництва жодного метра зрошувальних каналів чи створення штучних ставків. Основними видами меліоративних робіт стали лише буріння свердловин і будівництво деяких колодязів. Тим часом, усупереч цьому низькому рівню меліоративної

діяльності, незручні землі в цьому регіоні відігравали значну роль у сільському господарстві. Таким чином, відсутність адекватного фінансування і інфраструктурних проєктів у меліоративній сфері у Наддніпрянській Україні стала серйозною перешкодою для розвитку сільського господарства в цьому регіоні. Наддніпрянщина, як і багато інших регіонів України, мала значну кількість незручних земель, які потребували меліоративних заходів для підвищення родючості і зростання врожаю.

Найбільша сума меліоративних позик була видана в 1914 р. – 2090,9 тис. крб., а всього за 1897 – 1915 рр. таких позик було видано на суму 11362,6 тис. крб. [9, с. 99-102]. На 1 січня 1916 р. числилося позик на 16,3 млн. крб., із яких було дозволено приватним власникам 7,8 млн., селянським общинам – 2,3 млин. крб., земствам – 5 млн. крб. і маслоробним товариствам – 1,2 млн. крб. Середній розмір позики приватним власникам складав 4 тис. крб., а цілим селянським общинам – 1335 крб. [10, с. 227]. З вищевикладеного явно видне переважання позик, наданих поміщикам. Найбільше позик з виданих призначались на осушення (5,1 млн. крб), зрошення (2,4 млн. крб.), потім по спадаючій на сільськогосподарські будівлі, виноградники, маслоробство, промислові підприємства, травосіяння, сади, племінний скот, винобробство і різні земельні покращення.

Актуалізація проблеми підштовхнула уряд до організації спеціальних меліоративних з'їздів у 1909 – 1913 роках, де обговорювалися питання подальшої роботи над вдосконаленням меліоративного законодавства. Перший з таких з'їздів відбувся у лютому 1911 року в Москві. На ньому було заслухано доповідь професора З. Каценеленбаума та інших експертів, які гостро критикували існуючий порядок отримання та використання меліоративного кредиту. В результаті дискусії було ухвалено резолюцію про необхідність створення єдиного сільськогосподарського банку, який мав би відповідальність за видання меліоративних кредитів серед інших функцій. Проте ця ідея була відхилена урядом, оскільки її впровадження потребувало б докорінного перегляду усього кредитного законодавства та структур управління. Це свідчить про складність впровадження нових ініціатив у галузі сільськогосподарського кредитування в умовах тогочасних соціально-економічних перетворень. Отже, меліоративні з'їзди та спроби поліпшення умов меліоративного кредитування відображають важливість цієї проблеми для розвитку сільського господарства, але також показують складність вирішення її на тлі складних умов тогочасної історії України.

Найважливішою подією у справі функціонування меліоративного кредиту періоду столипінських реформ було ухвалення 30 січня 1914 року «Положення про меліоративні з'їзди». Ці з'їзди мали значний вплив на організацію і координацію меліоративних заходів в Україні. Вони об'єднували представників

державних установ, громадських організацій та окремих осіб, які цікавилися меліоративною справою. Метою з'їздів було актуалізувати меліоративну справу, сприяти об'єднанню зусиль урядових і громадських структур, вивчати наукові та практичні аспекти меліорації, шукати нові методи виконання меліоративних заходів, підтримувати місцеві меліоративні організації та збирати статистичні дані. З'їзди також мали право володіти майном, включаючи нерухомість, та мати свою власну юридичну особу. Ці ініціативи сприяли покращенню умов сільського господарювання в Україні та стали важливим кроком у розвитку сільськогосподарської інфраструктури та економіки регіону.

Висновки. Таким чином, меліоративний кредит у XIX – початку XX століття в Російській імперії відігравав значну роль у розвитку сільського господарства, але мав свої обмеження та недоліки. Він охоплював широкий спектр діяльності сільськогосподарських товаровиробників, сприяючи поліпшенню якості земельних угідь через проведення меліоративних заходів.

На початку свого існування меліоративний кредит був обмежений окремими правовими актами, але з часом відбулася суттєва активізація роботи над меліоративним законодавством, що стало частиною аграрних реформ, спрямованих на модернізацію аграрного сектора. Однак, не дивлячись на важливість існуючих меліоративних кредитів, існували суттєві недоліки у їх реалізації. Забюрократизованість процесу отримання кредиту, недоступність деяких форм пільгового кредиту для селян порівняно з поміщиками та іншими привілейованими класами, а також недостатня ефективність використання цих коштів у плані сільськогосподарського виробництва ставили під сумнів ефективність державної підтримки сільського господарства. Таким чином, хоча меліоративний кредит був важливим інструментом розвитку, його реалізація залишалася недостатньою для вирішення всіх проблем сільського господарства Російської імперії у визначений історичний період.

Література:

1. Селіхов Д.А. Сільськогосподарський кредит на українських землях Російської імперії у 1861 – 1917 рр.: історико-правове дослідження. Дніпро, 2019. 296 с.

2. Зайченко В.В., Попов В.М. Державне регулювання аграрного кредитування в Наддніпрянській Україні в XIX – на початку XX ст.: сучасний науковий дискурс. *Центральноукраїнський науковий вісник. Економічні науки*. 2021. Вип. 6 (39). С. 76–88.

3. Краснікова О. М. Фінанси і кредит у сільському господарстві Лівобережної України (друга половина XIX – початок XX ст.): історико-економічне дослідження. Полтава, 2018. 232 с.

4. Лантух І.В. Проблеми використання меліоративного кредиту у сільськогосподарському виробництві в добу капіталістичної модернізації України кінця XIX – початку XX ст. *Економічний вісник Донбасу*. 2016. № 3 (45). С. 130–133.

5. Каценеленбаум З.С. Мелиорации, мелиоративные товарищества и мелиоративный кредит в России. Москва, 1914. 336 с.

6. Полное собрание законов Российской империи. Собрание Третье: в 33 т. [с 1 марта 1881 г. до конца 1913 г.]. Санкт-Петербург: Тип. II Отдел Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1885–1916.

7. Материалы по истории аграрных отношений в России в конце XIX – начале XX вв. Статистика долгосрочного кредита в России / Сост. Н.А. Проскурякова. Отв. ред. А.П. Карелин. М.: Изд-во АН СССР, 1980. 79 с.

8. Евреинов В.А. Крестьянское дело по Положению 19 февраля 1861 года. Исторический обзор: в 3 т. Санкт-Петербург: Изд. И.А. Колесникова, 1913. Т. 3. 177 с.

9. Гиндин И.Ф. Банки и экономическая политика в России (XIX – начало XX в.): Очерки истории и типологии русских банков : Избр. / Редкол.: Л. Абалкин (отв. ред.) и др. М.: Наука, 1997. 603 с.

10. Анфимов А.М. Крестьянское хозяйство европейской России. 1881 – 1904. М.: Наука, 1980. 256 с.

References:

1. Selikhov D.A. (2019). Silskohospodarskyi kredyt na ukrainskykh zemliakh Rosiiskoi imperii u 1861 – 1917 rr.: istoryko-pravove doslidzhennia [Agricultural credit on the Ukrainian lands of the Russian Empire in 1861 – 1917: a historical and legal study]. Dnipro. 296 s. [in Ukrainian].

2. Zaichenko V.V., Popov V.M. (2021). Derzhavne rehuliuvannia ahrarnoho kredytuvannia v Naddniprianskii Ukraini v KhIKh – na pochatku KhKh st.: suchasnyi naukovyi dyskurs [State regulation of agricultural lending in Dnieper Ukraine in the 19th and early 20th centuries: modern scientific discourse]. *Tsentralnoukrainskyi naukovyi visnyk. Ekonomichni nauky.* Vyp. 6 (39). S. 76–88. [in Ukrainian].

3. Krasnikova O. M. (2018). Finansy i kredyt u silskomu hospodarstvi Livoberezhnoi Ukrainy (druha polovyna KhIKh – pochatok KhKh st.): istoryko-ekonomichne doslidzhennia [Finance and credit in agriculture of Left-bank Ukraine (second half of the 19th – beginning of the 20th century): a historical and economic study]. Poltava. 232 s. [in Ukrainian].

4. Lantukh I.V. (2016). Problemy vykorystannia melioratyvnoho kredytu u silskohospodarskomu vyrobnytstvi v dobu kapitalistychnoi modernizatsii Ukrainy kintsia KhIKh – pochatku KhKh st. [Problems of using land reclamation credit in agricultural production in the era of capitalist modernization of Ukraine in the late 19th – early 20th centuries]. *Ekonomichnyi visnyk Donbasu.* № 3 (45). S. 130–133. [in Ukrainian].

5. Katsenelenbaum Z.S. (1914). Melioratsii, meliorativnie tovarishchestva i meliorativnii kredit v Rossii [Land reclamation, land reclamation partnerships and land reclamation credit in Russia]. Moskva. 336 s. [in Russian].

6. Polnoe sobranie zakonov Rossiiskoi imperii [Complete collection of laws of the Russian Empire]. Sobranie Trete: v 33 t. [s 1 marta 1881 g. do kontsa 1913 g.]. Sankt-Peterburg: Tip. II Otdel Sobstvennoi Yego Imperatorskogo Velichestva Kantselyarii, 1885–1916. [in Russian].

7. Materiali po istorii agrarnikh otnoshenii v Rossii v kontse KhIKh – nachale KhKh vv. Statistika dolgosrochnogo kredita v Rossii [Materials on the history of agrarian relations in Russia in the late 19th – early 20th centuries. Statistics of long-term credit in Russia] / Sost. N.A. Proskuryakova. Otv. red. A.P. Karelin. M.: Izd-vo AN SSSR, 1980. 79 s. [in Russian].

8. Evreinov V.A. (1913). Krestyanskoe delo po Polozheniyu 19 fevralya 1861 goda [Peasant Affairs According to the Regulation of February 19, 1861]. Istoricheskii obzor: v 3 t. Sankt-Peterburg: Izd. I.A. Kolesnikova. T. 3. 177 s. [in Russian].

9. Gindin I.F. (1997). Banki i ekonomicheskaya politika v Rossii (XIX – nachalo XX v.): Ocherki istorii i tipologii russkikh bankov [Banks and Economic Policy in Russia (19th – Early 20th Century): Essays on the History and Typology of Russian Banks] : Izbr. / Redkol.: L. Abalkin (otv. red.) i dr. M.: Nauka. 603 s. [in Russian].

10. Anfimov A.M. (1980). Krestyanskoe khozyaistvo yevropeiskoi Rossii. 1881 – 1904. [Peasant economy of European Russia. 1881 – 1904.]. M.: Nauka. 256 s. [in Russian].